

MEJA KOT RAZLIKA, METAFORA IN DISKURZ**

Povzetek. Meje nacionalnih držav, pravita avtorici, so utelešenje stika med sistemom in življenjskim svetom, so učbeniško nazorna podoba tega, kako se družbeni prostori prevajajo v fizične in narobe. V članku razmišljata, kako se meje v prostoru vzpostavljajo, ohranjajo in tudi brišejo na podlagi razlik in opozicij (mi in oni, tukaj in tam, varnost in nevarnost, vključeni in izključeni ...). V primeru meja med nacionalnimi državami se razlike prepoznavajo in utemeljujejo izključno v sferi politike, natanko iste politike, ki potrebuje meje in razlike, da bi se sploh lahko konstituirala. Osrednji del besedila je kvalitativna raziskava vsakdanjega doživljanja in pomenov meja med Italijo in nekdanjo Jugoslavijo ter Slovenijo v treh obdobjih: ob vzpostavljanju meje v letih 1953/54, nato v desetletjih, ki so sledila vse do vstopa Slovenije v Evropsko unijo, in v obdobju »izginjanja meje« po letu 2004. Avtorici mislita, da je izkušnjam življenja ob meji skupno sporočilo, kako zelo je polje »absolutne politike« obvladovalo vsakdanja življenja ljudi in v prelomnih obdobjih tudi terjalo radikalne odločitve in identitetne preobrazbe.

Ključni pojmi: *meja, nacionalna država, vsakdanje življenje, prostorske in etnične identitete.*

Uvod

Meje nacionalnih držav, vsaj tistih v Evropi, so po Mlinarjevem mnenju obsojene na izginotje. To, kar se je včasih dozdevalo kot možnost izbire (npr. vstopiti v EU ali ne), je bila zgolj iluzija o diskrecijski moči, ki je nacionalna država več nima. Šlo je torej zgolj za vprašanje dinamike njenega odpiranja; odpravljanje meja majhnih nacionalnih držav bi utegnila biti njihova primerjalna prednost pred tistimi večjimi državami, ki bodo nemara dalj časa vztrajale pri stari zaprtosti in samozadostnosti. Realna perspektiva

---

* Dr. Ana Kralj, docentka na Fakulteti za humanistične študije, Univerza na Primorskem, dr. Tanja Rener, redna profesorica na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani, .

** Izvirni znanstveni članek.

je lahko le uravnotežena odprtost, pravi avtor, pri kateri je notranja diferenciacija pogoj za supranacionalno evropsko integracijo (Mlinar, 1994: 824). Vzpostavljane in odpravljanje meja nista preprosta birokratsko-administrativna procesa, še celo tedaj ne, ko so geopolitične okoliščine ugodne, kot so bile leta 2004. Meje nacionalnih držav so utelešenje stika med sistemom in življenjskim svetom, so učbeniško nazorna podoba tega, kako se družbeni prostori prevajajo v fizične in narobe.

Sijajni popotnik po imaginarnih prostorih, pisatelj Italo Calvino, v svojem delu *Le città invisibili* (Nevidna mesta, 1993: 33) pripoveduje o Marcu Polu, ki s svojimi zgodbami o izmišljenih mestih očara Kublaja Kana. Izmišljeno mesto nima razločevalnih znakov, po katerih bi ga lahko prepoznali, kar napeljuje na domnevo, da ima vsakdo predstave o prostoru, ki morda niso niti figurativne niti formalne, nujno pa morajo biti razlikovalne. Šele v imaginarno, ki je nabito z razlikami, lahko umeščamo partikularne prostore, jih prepoznamo, se jih lahko spominjamo. Meje, tudi meje mest, materializirane v razlikovalnih simbolih, odločilno prispevajo k prepoznavanju realnosti, ker zbudijo kognitivne procese in omogočajo kartografiranje »realiziranih metafor«. S pomočjo meja se razlike oblikujejo kot metafore in se običajno tudi prevedejo v prostor in spomin.

510

Pojmu meje, še posebej meje v prostoru, se najbolj prilega razlika (razlikovanje) na podlagi opozicij: zunaj in znotraj, tukaj in tam, mi in oni, konflikt in mir, red in nered, varnost in nevarnost, vključeni in izključeni ...V primeru meja med nacionalnimi državami se razlike prepoznavajo in utemeljujejo (tudi razlika med dostopom in ne-dostopom do državljanских pravic) izključno v sferi politike, natanko iste politike, ki potrebuje meje in razlike, da bi se sploh lahko konstituirala. Enako je z identitetami, prostorskimi in vsemi drugimi: identitete so, kot pravi Simmel, le igra podobnosti in razlik, pri čemer je razlika pomembnejša, ker se – šele v razliki do nečesa – podobnost ali enakost sploh vzpostavi (1950). Najenostavnejši način oblikovanja identitete (še predvsem etnične) je razlikovanje na podlagi opozicij, zato so meje, ki potrebujejo samo to, da je razlikovalni znak mogoče prevesti v simbol in postaviti v prostor, tako pomembne.¹ Etnične identitete se običajno navezujejo na prostor, naj bo realen ali imaginaren, tako rekoč terjajo prostorsko dimenzijo, to pa opredeljujejo meje. Meja v prostoru kot meja med nacionalnimi državami je najbrž edina simbolna forma, v kateri se prostorska dimenzija tako popolnoma ujame s politično in z državljanško v pomenu civilnih, političnih in socialnih pravic. Zato morda ne preseneča, da o prostorskih mejah med nacionalnimi državami nekateri govorijo s pomočjo metafor iz anatomije, meje so, pravijo, »bolj nohti kakor koža« (Bufon, 2006: 29).

---

¹ Podrobneje o oblikovanju etničnih identitet v prostoru slovenske Istre piše Mateja Sedmak (2005).

Za oblikovanje etničnih oziroma nacionalnih identitet je ključnega pomena obstoj specifičnega, ozemeljsko celovitega teritorija, ki ima vlogo dejanske ali imaginarne, zamišljene (v pomenu Andersonovih »zamišljenih skupnosti«) (pra)domovine. Ta deluje kot polje demarkacije, ki označuje tisto, kar pripada »Nam«, od tistega, kar pripada »Drugim«, obenem pa omogoča referenčno točko, ki navznoter oblikuje zamišljeno identifikacijo skupnega; določeni teritorij se torej od drugih ne razlikuje zgolj po zunanjih, fizičnih mejah, temveč predvsem po zamišljenih in institucionaliziranih političnih (ideoloških) ločnicah. Te pa se lahko konstituirajo in ohranjajo le, v kolikor so nenehno pripovedovane, diskurzivno artikulirane, v kolikor je določeno ozemlje področje nenehnega, vsakodnevnega pripisovanja pomenov.

Ko trdimo, da je teritorializirana država diskurzivna formacija, izpostavljamo stališče, da ozemlje kot tako nima nikakršne družbeno pomenske objektivne realnosti. Ozemlje pridobi svoj družbeni pomen šele s človeškim delovanjem v historičnem kontekstu. Teritorialnost zato ni nikoli »naravna«: seveda obstaja v pomenu fizične geografije prostora, vendar je razumevanje fizičnega prostora vselej mentalni artefakt, pomeni prostora pa pripisani. Pripisovanje pomenov ni niti popolno niti trajno, saj ljudje spreminjamo svoj odnos do fizičnih prostorov. V primeru nacionalnih držav so spremembe odnosa do fizičnega prostora navadno počasne in v spremembah se običajno ohranjajo odmevi preteklih artikulacij. Lahko bi rekli, da se geografski prostor nacionalnih držav vselej nahaja v procesih sočasno poteka-joče deteritorializacije in reteritorializacije.

Konstrukcija pomenov skupnosti in njihovih meja poteka skozi naracije, zgodbe, ki ljudi oskrbijo s skupnimi izkušnjami, skupnimi spomini in zgodovino, zaradi česar se čutijo medsebojno povezani. Zato naracij ne bi smeli razumeti zgolj kot načinov reprezentacije, pač pa tudi kot diskurze, ki bistveno oblikujejo družbene prakse in vsakdanja življenja ljudi.

Oblikovanje in utrjevanje družbenega prostora kot nacionalnega teritorija je torej bistven sestavni del projekta ustvarjanja nacionalnih držav oziroma nacij. Kaiser (v: Motyl, 2001: 324) ta proces imenuje »nacionalna teritorializacija prostora«. Med različnimi tehnikami, ki jih vključuje nacionalna teritorializacija prostora, je, denimo, oblikovanje zemljevidov. Ti poleg zgodovinskih meja držav pogosto vsebujejo tudi oznake specifičnih krajev, ki imajo v nacionalni zgodovini in v nacionalnih mitologijah pomembno simbolno vrednost, denimo cerkve, gradovi, pokopališča in podobno. Grafična podoba domovine se poustvarja kot logotip, ki se pojavlja na vsakdanjih vizualnih reprezentacijah, kot so mejna obeležja, zastave, znamke, učbeniki, kovanci, bankovci in podobno.

Projekt nacionalne teritorializacije oziroma njegovo idealtipsko arhetipsko geslo »en narod – ena država« se je izkazal za izjemno učinkovitega; prostorska in nacionalna identiteta se zdita neločljivo povezani, ta povezava

pa deluje kot nekaj samoumevnega, povsem naravnega. »Posamezniku ne preostane nič drugega, kakor da se podredi naročilu naroda, uboga 'sveti zakon rodu' in prisluhne glasovom 'zemlje in mrtvih'« (Schulze, 2003: 240–241). Naturalizirana identitetna povezava med posamezniki in prostorom se kaže tudi na drugih, nediskurzivnih ravneh, ko na primer oseba, ki pred odhodom v izgnanstvo s seboj vzame peščico rodne zemlje, ali ko nacionalni junak ob vrnitvi v domovino poljubi »rodno grudo«.

Nacionalna država je – kot ugotavlja Giorgio Agamben (2004) – država, ki iz naključnosti rojstva naredi princip lastne suverenosti. Fikcija, ki jo ta postopek vsebuje, je v tem, da se rojstvo kot »naravno dejstvo« v trenutku mistično spremeni v nacionalno pripadnost in običajno tudi v nacionalno državljanstvo. Človek se tako z rojstvom na pravem (ali napačnem) kraju ter s pravim (ali napačnim) staršem hipoma znajde ovit v izjemno močno delujoče socialne in politično-pravne ovoje. Novorojenec je torej individuuum, čigar »naravna golota« je v trenutku rojstva ukinjena; ne da bi imel kakršnokoli možnost izbire, ga državno administrativni aparat uveriži v mehanizem, ki temelji na kriteriju vključevanja in izključevanja. Prvo delovanje oblasti, s katero se v življenju sploh srečamo, so torej vključevalne in izključevalne prakse, ki živo, delujoče telo reducirajo v trpen, inskripcijski material.² Institucionalizirane razlikovalne prakse in med njimi morda še najbolj meje nacionalnih držav s svojimi mejnimi režimi in mejnimi simboli, omogočajo vizualizacijo države kot politične forme, ki bi sicer ostala precej abstraktna. Moč vizualizacije države je v veliki meri odvisna od tega, kako meje dobivajo pomen v vsakdanjih individualnih izkušnjah.

V času oblikovanja nacionalnih držav v Evropi, se pravi v procesu, ki je dosegel vrh v 19. stoletju, se je oblikoval koncept »naravnih meja«, ki se je nemudoma instrumentaliziral v rokah hegemonskih in imperialnih pretenzij velikih evropskih držav. Prve družboslovne discipline, ki so proučevale meje, so bile (socialna in politična) geografija, pravo in zgodovina; vsaj od druge svetovne vojne naprej koncept »naravnih meja« ni imel nobenega drugega zvena več, razen političnega. Raziskovalci meja so, nasprotno, meje razumeli kot mobilne markacije v nenehnem spreminjanju, odvisne pač od razmerja moči na vsakokratnih vojaško-političnih prizoriščih. V obdobju mirovnih konferenc po prvi in drugi svetovni vojni jih je sicer za kratek čas preslepila politična retorika »racionalnih meja«, se pravi takih, ki bi bile

---

² Pripadnost »rodni grudi« ne preneha niti s smrtjo. Tako so posmrtni ostanki oseb, ki so umrle v tujini, na »tuji zemlji«, pogosto prepeljani v »domovino« in le v »svoji zemlji« lahko najdejo posmrtni mir in pokoj. Prav tako s smrtjo ne prenehajo niti izključevalne prakse. Balibar (2004: 285) navaja primer, ko je bilo leta 1990 v Franciji oskrbnjenih 37 grobov na starem judovskem pokopališču, truplo nedavno pokopanega človeka pa je bilo izkopano in prebodeno z dežnikom. S tem dejanjem so neznani »francoski domoljubi« simbolno zanikali pripadnost starega moža francoski naciji, ker je bil Jud. Pokopan je bil v njemu tuji, napačni zemlji, ki ji ni pripadal, zato je moral biti – četudi posmrtno – izvržen.

kar najbolj nekonfliktne, sprejemljive in pravične, a kmalu se je pokazalo, da pravične meje ne obstajajo.³ Tudi tedaj, ko se na meddržavnih ravneh uspešno dogovorijo za »pravične meje«, te ostajajo globoko etično sporne za ljudi, ki živijo na meji, ob njej in z njo.

V sedemdesetih letih prejšnjega stoletja se je v proučevanje meja in obmejnih prostorov intenzivno vključila tudi sociologija in sinergija različnih disciplinarnih pogledov je proizvedla množico študij in mednarodnih konferenc.⁴

Strassoldo (1979), eden odmevnejših socioloških raziskovalcev obmejnosti, je predlagal večdisciplinarno raziskovanje naslednjih področij:

- strukturo in funkcijo meje v hierarhično organiziranih sistemih na več ravneh,
- strukturo in funkcijo meje v družbenih sistemih; antropološki in zgodovinski vidik,
- strukturo in funkcijo meje v modernih državah,
- strukturo in funkcijo ohranjanja neteritorialnih meja v družbenih sistemih (psihološke in normativne omejitve),
- sociološke značilnosti obmejnih območij (družbene in državne),
- odnos med obmejnimi območji in referenčnim središčem, odnos med obmejnimi območji in globalnim sistemom (v: Bufon, 2006: 32–33).

Na straneh, ki sledijo, bova pokazali, kako so doživljali življenje na meji in kakšne pomene so meji pripisovali prebivalci in prebivalke Škofij ter bližnjih naselij v času od konca druge svetovne vojne do danes. V tem obdobju je bila škofijska meja pomemben rob, ob katerem sta se oblikovali dve večetni državi, jugoslovanska in slovenska. Poskusili sva empirično zajeti del tematike, ki jo v svojem predlogu navaja Strassoldo (sociološko-antropološki vidik v časovni perspektivi). Najbolj naju je zanimala diskurzivnost meje, pripovedi, pripisovanje pomenov, to, kar se artikulira, in to, kar se (še) ne. Ker sva (bili) prebivalci Škofij, je bilo to tudi neke vrste »raziskovanje z udeležbo«. Junija in septembra 2009 sva opravili pet posamičnih polstrukturiranih eksplorativnih intervjujev. Na podlagi informacij iz teh intervjujev sva pripravili in izpeljali tri generacijske fokusne skupine. V vsaki je sodelovalo 5 oseb, povprečna starost udeleženk prve generacije, označili sva jo z A, je bila 80 let, druge generacije (B) 55 let in tretje generacije (C) 27 let. V besedilu navajava pripovedi iz fokusnih skupin, ki sva jih tematsko

³ »Bizarna pravičnost! Kar je resnica na tej strani Pirenejev, je laž na drugi!« je v svojih Mislih že v 17. stoletju vzkljknil Pascal (V: Cella, 2006: 22).

⁴ Tedaj so potekale tri pomembne mednarodne konference o vprašanih obmejnih območjih, leta 1969 v Bruslju, leto kasneje v Lillu in nato v Gorici leta 1972, vse tri v soorganizaciji Sveta Evrope. Med evropskimi raziskovalnimi inštituti, ki se posvečajo proučevanju meja, je pomemben goriški ISIG (Istituto di sociologia internazionale), ki je bil ustanovljen leta 1968 (Bufon, 2002).

razvrstili v tri najpomembnejša zgodovinska obdobja: v »čas negotovosti« v letih 1953/1954, ko se je oblikovala meja med Italijo in tedanjo Jugoslavijo, v »čas odpiranja meje«, ki zajema nekaj desetletij, in nazadnje čas po odpravi državne meje po letu 2004. Vsem sodelujočim, ki so z nama delili izkušnje, razmišljanja in spomine, se iskreno zahvaljujemo.

Obdobje negotovosti: tisočkrat prekleta meja

Ozemlje Krajevne skupnosti Škofije, ki ga sestavljajo naselja Spodnje Škofije, Zgornje Škofije, Tinjan, Plavje in Elerji,⁵ meri približno 13 kvadratnih kilometrov, na katerih je po zadnjem popisu prebivalstva živel 2.693 ljudi. Škofijski preval omogoča najlažji prehod iz Rižanske doline v Žaveljski zatok, zato je bila tu že sredi 18. stoletja speljana cesta, ki je povezovala beneški Koper in habsburški Trst, od začetka 20. stoletja do srede tridesetih let pa je skozi Škofije potekala Parenzana, ozkotirna železniška proga, ki je povezovala Poreč in Trst (Šiškovič, v Cunja, 2004: 7, 9).

Čas po drugi svetovni vojni je Koper z okolico pričakal kot območje, na katerem je moderni industrijski razvoj potekal obotavljivo in z zamudami (Žitko in drugi, 1992). Prebivalci so se preživljali z ribištvom, s pomorstvom, solinarstvom, kmetijstvom, z drobno trgovino in obrtjo, prebivalci Škofij, ki jih od morja loči slabih 10 kilometrov, pa so živeli skoraj izključno od kmetijstva in od dnevnih delovnih migracij v Trst. Predvsem pa je prvo povojno desetletje tu pomenilo čas negotovosti, revščine in strahu.

Junija 1945 sta generala Jovanović in Morgan, prvi kot pooblaščenec jugoslovanske in drugi anglo-ameriške strani, podpisala sporazum, po katerem se je ozemlje nekdanje Julijske krajine razdelilo na okupacijski coni A in B, ločeni z demarkacijsko črto, ki je kasneje postala znana kot »modra« ali »Morganova linija«. Po tej razdelitvi so Anglo-Američani v coni A Julijske krajine prevzeli nadzor nad Trstom, večino miljske in dolinske občine, nad Krasom s Sežano, Štanjelom, Komnom, Kostanjevico in Opatjim selom ter vojaški nadzor nad Gorico in Soško dolino do Bovca. V cono A je sodil tudi Pulj z okolico kot vojaško-pomorsko oporišče. Preostali del Primorske in Istre je kot cona B Julijske krajine nadzorovala in upravljala Vojaška uprava Jugoslovanske armade (Cunja, 2004: 28). Prebivalci Škofij in bližnjih naselij so se znašli prav na »Morganovi liniji«, na mejni črti, ki se je v času sicer nekoliko premikala, a je ostala del njihovih življenj in vsakdanjih izkušenj skoraj 65 let.

---

⁵ Do uveljavitve Zakona o poimenovanju naselij v letu 1954 so bila tod v veljavi drugačna imena naselij. Spodnje Škofije so bile Prva Škofija, Zgornje pa Druga, Tretja in Četrta Škofija. Danes prebivalci v vsakdanjem govoru še uporabljajo obe poimenovanji, vendar je starega vse manj. Večja je zadrega pri samostalniški rabi naziva za lokalno prebivalstvo: slovnično »pravilnih« izpeljank Škofijčani in Škofijčanke ne uporablja nihče, pravijo si Škofjoti in Škofjotke, redkeje tudi še bolj »po domače« – Škafjoti in Škafišce.

Leta 1947 je bilo glede na določila mirovne pogodbe z Italijo formalno ustanovljeno Svobodno tržaško ozemlje, ki je obsegalo Trst z okolico, Koprsko in Bujščino, a je v pričakovanju dokončne rešitve meje med državama ostalo razdeljeno na coni A in B.

Intenzivna geopolitična dogajanja v zvezi z mejo med Italijo in Jugoslavijo, ki jih razkrivajo novejša študije (npr. Gombač, Komac, 1997; Pirjevec, 2006; Škorjanec, 2007) so kulminirala v letu 1953 z znano »tržaško krizo« in nato s »pomiritvijo« z Londonskim memorandumom o soglasju oktobra 1954. Obdobje okoli leta 1953 je bilo tudi za prebivalce Škofij najtežje, meja je bila nekaj časa skoraj nepropustna, to bil je čas največje negotovosti, tesnobe in zelo bolečih odločitev o odhodu.

»Je blo zaprto, ma so vseeno hodili čez. Koliko mrtvih je bilo, ne bomo nikoli zvedeli. Pred mojo hišo, v zgodnjih petdesetih, ko sem zjutraj ustala, sem s strahom šla ven, ker so ležali, eden, dva, so čakali, da pride prevoz, mrtvaški voz. Takrat je bila meja ... čim si bil ti preblizu meje, ni bil noben stop!, je bil šus. Živa resnica, tako je bilo triinpetdesetega, kot pribito ...« (informantka A1).

»Tudi prej, ko so švercali ljudi, je bil uni, ki so ga potem ubili na Plavjah, od G. brat, on je vozil ljudi. Eni domačini so se ukvarjali s prehodi čez mejo, lih teku ko danes ...« (informantka A 2).

»Tisti čas, ki smo ga vidli najbolj črnega in ga vidim še danes najbolj črnega, vedno ga bom ... ko smo hodili v Dekane plesat. Iz Tinjana skupina ... jasno, šli so lahko posamezno, vračali so se pa ponoči, največkrat v skupinah. Skupina mladincev, mladink se je vračala s tega plesa na Tinjan. Peli so! In zato niso slišali: »Stoj!« Niso bli niti na meji, še pred mejo se je to zgodilo! Menda so miličniki čakali eno skupino dezertarjev, ampak so pokosili to skupino mladincev. Dva sta umrla, dva so ubili. To so bili domačini iz Urbancev. To je bilo 52. leta, spomladi. Smo šli na pogreb na Tinjan ...« (informantka A1).

Taki dogodki so prebivalce zelo pretresli (»Ooo, kako je bila prekleta ta meja!«), vendar nanje niso reagirali, vsaj glasno in javno ne (»Ma kaj češ reagirat? In kaj je blo za pojasnit, kdo bi pojasnjeval?«).

Posledica političnih razdelitev so bile tudi velikanske spremembe etnične sestave prebivalstva po letu 1947, ko se je radikalno zmanjšalo število italijanskega prebivalstva, v precej izpraznjene vasi v coni B pa so prihajali novi naseljenci, večinoma tisti, ki jih je tja z dekreti poslala slovenska oziroma jugoslovanska oblast. Samo z območja Miljskih hribov, Škofij in Plavij je do leta 1954 odšlo 2.748 prebivalcev ali 79 odstotkov od skupnega števila

prebivalstva ob popisu oktobra 1945. Po podatkih slovenskih oblasti je od leta 1945 do leta 1958 slovenski del cone B zapustilo 27.810 ljudi, večinoma italijanske, a tudi hrvaške in slovenske narodnosti (Cunja, 2004: 89).

Najbolj množično je bilo izseljevanje po letu 1953, ko je postalo jasno, da Istra ne bo priključena Italiji. Pred letom 1953 so se ljudje sicer izseljevali, vendar ne tako množično. V negotovih časih so ljudje sicer ves čas razmišljali o svojih možnostih in prihodnosti, a v letu 1953, ko so se politična dogajanja in napetosti zgostili, se je bilo treba dokončno odločiti tudi zelo hitro:

»Do 53. leta je bila meja pravzaprav odprta. Si šel čez z osebno izkaznico in so hodili gor in dol ... ljudje so hodili tudi delat v Trst, vsakodnevno, z Druge Škofije. Potem pa je 53. leta, ko je prišlo tisto za Trst, ko so Američani dali Trst Italiji, takrat se je meja zaprla. In takrat je bila res meja zaprta. Tesno zaprta. Takrat so prišle tudi vojaške enote na mejo, ker takrat je bilo tik pred zdajci, da se kaj zgodi. ... In potem so prišli do tega, da se končno naredi ta meja med Jugoslavijo in Italijo, kjer se le da. In je bla ta konferenca, ta London, ki so jo imeli in ko so se zmenli za to mejo, malo so jo predelali, tako da so dali takrat Spodnjo Škofijo, Elerje, Hrvatine, Božiče – to so dali k Jugoslaviji in tisto ostalo pa pod Italijo. Ta meja od Debelega rtiča do Socerba, se je meja napravlja. Tam je pa ostala ista, med Trstom ... kjer je bla že prej Jugoslavija-Italija oziroma Jugoslavija – cona A je bla tam. No in takrat, od podpisa tega, je blo konec septembra do ne-vem-katerega oktobra, je bilo en mesec časa. V tem mesecu časa so imeli ljudje na razpolago, ali pridejo iz Trsta sem ali pa grejo od tukaj stran, ne. In takrat vsi tisti ... malo so jih nagovarjali, malo je bla politika, malo so se ljudje bali, ki prej je blu tisto hudo, in takrat so se ljudje izselili. Cele družine ...« (informantka A3).

Da bi sprožili in pospešili izseljevanje prebivalstva, sta si vsaka po svoje prizadevali vladi na obeh straneh meje. Jugoslovanske oblasti so sprva še skušale zadrževati italijansko prebivalstvo, po letu 1948 pa so v odseljevanju vseh, ki so bodisi bili povezani z italijansko komunistično partijo, s cono A ali z Italijo bodisi nasprotovali novim oblastem, videle priložnost, ki naj bi olajšala proces dokončne priključitve Primorske k Jugoslaviji. Zato so ovirali prehode ljudi v cono A, kar je močno otežilo življenje predvsem tistim, ki so tja odhajali na delo, oteževali so menjavo denarja, iz stanovanj izseljevali družine, katerih člani so bili zaposleni v coni A ... V istem času so italijanske oblasti sprožile veliko propagandno akcijo za izseljevanje prebivalstva, svarile pred nasiljem totalitarnega režima sosednje države, v Italiji obljubljale službe in stanovanja ... Zdi se, da je množično preseljevanje ljudi prese-netilo oblasti na obeh straneh meje. Italijanska država ni bila pripravljena na tako množičen prihod in je morala pozabiti na večino svojih obljub,

jugoslovanske oblasti so spoznale, da izseljevanje v takem obsegu pomeni resen gospodarski in političen problem, zato so skušale ljudi prepričati, naj ostanejo, a je bilo večinoma že prepozno. V obalnih mestih Kopru, Izoli in Piranu, kjer je bilo pred drugo svetovno vojno okoli 90 odstotkov prebivalstva italijanske narodnosti, jih je v Kopru leta 1957 živelo le še 7,7 odstotka, v Izoli 8,15 odstotka in v Piranu 15,7 odstotka (Troha, 1997: 58, 59).

»Uuuu, ma jih je šlo, tričetrt jih je šlo! Ja, ja, to so bli delavci, oni so bli delavci, oni so živeli od dela, so se bali zgubit delo. Politika ni imela dosti tukaj... no, je imela, je, ampak ne veliko. Je bla politika kot propaganda. Ker tudi ljudje, ki niso imeli za it, so se potem zadnji moment odločili, ne ...« (informantka A 3).

»Gori na hribu, na Hrvatinih, Elerjih so imeli take velike zvočnike in so klicali: cittadini, cittadini, vi aspettiamo coi camion (državljeni, čakamo vas s tovornjaki, op. a.), in res je blo dosti kamionov, ki so čakali po vasi, da se ledje odločijo, in dosti jih je šlo ...« (informantka A2).

Informantke prve generacije so se strinjale, da je bil odločilen dejavnik za odhod – morda še bolj kot etnična pripadnost (*»šli so tej ino uoni, en ostali so tej ino uoni«*) – skrb za preživetje, za delovna mesta v Trstu, ker ni bilo zanesljivo, kako bo s prehodnostjo meje v prihodnje. Še najbolj verjetno je, da je odločitev za odhod sprožila kombinacija več dejavnikov, etnična pripadnost, strah in negotovost glede novega socialističnega gospodarskega in političnega režima, politična propaganda z vabili, obljubami in grožnjami ...

Veliko optantov in kasneje prebežnikov, ki so se odločili za odhod v Italijo, na drugi strani meje ni naletelo na ugodne okoliščine. V petdesetih letih gospodarska situacija v Trstu ni bila dobra, povečala se je brezposelnost, in mnogo ljudi se je izselilo v Ameriko in v Avstralijo. Samo v letu 1956 jih je tja odšlo 12.000. V Trstu je bil na ladji, polnih emigrantov, izobešen velik napis: *»Mati se je vrnila, otroci odhajajo.«* Najbrž bi podobno sporočilo v tistih letih lahko veljalo tudi za območja na drugi strani, pravi Cunja (2004: 89).

Za optante in prebežnike je bilo na italijanski strani meje za silo poskrbljeno, vendar so morali v precej slabih razmerah begunskih taborišč in zasilnih namestitev preživeti še vrsto let:

»Njih so dali takrat v šole, so jim vse tako pregradili in so tam stanovali. So jim naredili tudi barake spodaj, je blo treba nekaj let ostat tam, dokler niso dobili denar, da so si kaj kupili ... Je trajalo, ja, ja, je trajalo tudi leta ...« (informantka A3).

»Eni so šli tudi naprej, za Ameriko, predvsem so šli taki naprej, ki niso imeli dela. Tudi mlajši, mlajši so šli večinoma naprej ...« (informantka A1).

»Ko sem bila majhna, konec petdesetih let je bilo, ko smo šli v Trst z avtobusom in tam pri Orehu, kmalu čez mejo, so bile begunske barake, ograjene z žico. Malo mešani občutki so bili, tista žica mi ni bila všeč, ampak med barakami so bili otroci, podili so se naokoli in je bilo z avtobusa dol videt, da se imajo strašansko fajn. Jaz sem bila edinka in sem jim skoraj malo zavidala ...« (informantka B1).

»Se je zgodilo tudi še kasneje, v začetku šestdesetih, da je kdaj kakšen otrok v šoli kar zmanjkal, ni več prišel. Pa so rekli, bolj na tiho, da so ponoči pobegnili v Italijo. Tega nismo govorili na glas, tudi otroci ne, je bla ena malo nevarna skrivnost. Smo že vedeli, kaj se govori na glas in kaj ne. Včasih smo gledali s ceste dol proti barakam, če bi koga prepoznali ... (informant B2).

Na Škofije so se v petdesetih letih priseljevali zaposleni v vojski, policiji, carini, šolstvu. Priseljevanje je bilo s strani novih jugoslovanskih oblasti organizirano le na pol. Ljudje so imeli odločbe o premestitvah, s katerimi so se javljali svojim nadrejenim, za vse ostalo pa so morali poskrbeti sami, kot so vedeli in znali:

»Jaz sem prišla 52. leta kot služba carine. Prej je bila meja na Rižani, in to je imela milica čez, in potem 52. leta je to sprejela carina, ker je bila roba za carinit in so pobirali ljudem multo (carinska dajatev, op. a.). In takrat sem prišla jaz. Prišla sem kot mlada punca, nisem še bila poročena ... Mi je bilo težko, ma kaj češ ... Stanovanje sem iskala po kurnikih in barakah ... Je bla ena iz Izole, ki je stanovala vndi zraven bloka (meje op. a.) in je rekla: 'Ben, za to noč boš šla spat k meni!' In pole sem vndi zad, prav na meji, ki je bla una Jucka, sem stanovala pr nji en cajt, pole ji ni blo prou, sem šla stanovat dole na Rotondo, od tam sem prišla gor na Forteco, od Judeža do Kajfeža sem hodila ... In pole, ko je šou blok naprej, se je premaknu in tle gor so ble prazne hiše, sem dala prošnjo in sem dobila dvosobno stanovanje, da sem vndi stanovala ...« (informantka A 2).

Razmejitev območja na dve coni se je občutila tudi v delovanju šolstva. V coni B je bilo treba vzpostavljati šolski sistem, zagotoviti učitelje, urediti šolske prostore:

»Jaz sem bila premeščena, prišla sem, da ustanovimo vrtec na Škofijah. 1. maja leta 1952 ... takrat ko sem prišla, z enim takim, ne, takrat je bil tak prevoz, kot se je za vojake rablo, eno tako vozilo kot mini avtobus vojaški – do sredine vasi s Kopra, prtljaga je prišla za mano, ker je morala preko carine ... po dekretu sem prišla sem ... in tam me je čakala ravnateljica, ona je vedela, da pridem. Kako sem prišla? Iz Maribora, na asfaltu, na Škofijo, kjer si skakal kakor zajček s kamna na kamen, po enih stezah smo hodili skozi vas, z Druge na Tretjo Škofijo, tam je bila nekoč gostilna. V tej gostilni ni nihče delal, tam se je ustanovila šola, takrat je že bila, je bila že par let, petdesetega je bila že ...« (informantka A1).

V coni A pa so se ubadali še z enim problemom, priznanjem in obstojem slovenskih šol, saj je bila tedaj za cono A značilna nekakšna dvotirnost oblasti: poleg legalne, zavezniške, je obstajala tudi napol legalna ali čisto nelegalna jugoslovanska »ljudska oblast«. Že delujoče slovenske šole so si morale pridobiti dovoljenje za delovanje pri zavezniški upravi, kar pomeni, da so morale izpolnjevati določene pogoje, vezane predvsem na učitelje. Ljudska oblast je tu poskušala nastavljalati »svoje ljudi«, zaradi velikega pomanjkanja učiteljev pa si je pomagala tudi s tečajniki s pomanjkljivo izobrazbo. Zavezniška oblast jih je odpuščala in nadomeščala s političnimi begunci iz Slovenije, odpuščala pa jih je tudi zato, ker niso upoštevali zavezniških določil: niso uporabljali predpisanih učbenikov, niso izvajali predpisanega programa in niso spoštovali načela, da je šola nepolitična. Zato je ljudska oblast ponekod ustanavljala zasebne šole, ki pa niso bile priznane. V cono A je delovalo 162 slovenskih šol (Beltram, 1997: 202–203). Ena od njih je bila na Plavjah:

»Prejšnja šola je ostala pod cono A. V Škofijah so vsi hodili v centralno šolo in pole, ko je prišla ta meja, je šola ostala v cono A. En čas so še hodili gor otroci ... v cono A pod anglo-ameriško upravo. Tisto šolo so obiskovali otroci iz Škofij, iz cone A. Govorilo se je slovensko in italijansko, je bila šola slovenska in italijanska. In učitelji so bili tudi slovenski in italijanski, seveda. Oddelki so bili ločeni, ja, ja ... Plavje so imele samo slovensko šolo. Plavje so bile cona A, ma so imeli slovensko šolo, ker so bili sami Slovenci. Ma tukaj na Škofijah so bili tudi Italijani in so imeli tudi italijansko šolo. ... Od Oreha in z Rabujeza so hodili na Plavje v slovensko šolo, ne na Škofijo ...« (informantka A3).

Na škofijskem prepihu svetovnih ideologij, kultur, jezikov, navad, običajev in hrane ... so bili ljudje, predvsem otroci, dvojezični, morda trojezični;

govorili ali vsaj razumeli so slovensko, italijansko in »po domače«, vsako posebej, včasih tudi pomešano. Materni jezik, torej ta, ki so ga govorili doma, se ni nujno ujemal z jezikom, ki se ga je poslušalo v šoli, in morda tudi ne s tistim, ki je obveljal v otroških igrah. Tej popolnoma delujoči babilonski mešanici se je priključila še srbohrvaščina, ki so jo govorili novonaseljeni oficirji jugoslovanske vojske, miličniki in cariniki s svojimi družinami, kasneje, v šestdesetih letih pa številni priseljeni delavci z območij nekdanje Jugoslavije.

In vendar, kar dandanes morda zveni presenetljivo, jezikovne in etnične razlike niso bile pomemben vir socialnih kategorizacij in hierarhij. Te so potekale drugače in na drugih osnovah.

»Razlike med otroci so ble, kako da ne. Smo se kdaj zbadali, malo pozmerjali, ma ni blo hudega. Recimo, mi iz Prve Škofije smo se čutili malo več kot uni iz Druge in Tretje, une smo meli za bolj zarukane, najbolj une bušce na vrhu, iz Tinjana, ki niso imeli niti elektrike. Smo pa tudi mi dobili svoje, ker na nas, Škofjote, so recimo malo dol gledali uni iz Plavij, ki so se meli za boljše, so bili bolj povezani med sabo, nekako bolj bogati, so imeli otroci lepše obleke in več stvari kot mi, vse iz Trsta. Mi otroci smo govorili, lahko njim, na Plavjah so sami švercarji, vozijo radič u Trst in nazaj zlato ...« (informant B4).

»So se delale razlike med domačini in forešti (prišleki, op. a.). Jaz vem, ker sem delala z otroci in je z otroških ust tudi marsikaj padlo. 'Vi hodeste sem, da jeste naš kruh!' Če to en otrok reče ... je blo, je blo. Domačini so držali distanco. Jaz sem vprašala od Osapke moža, Erneštota: 'Zakaj smo mi forešti, vaša žena pa ne?' 'E, uona se je leti prmožila, je ni peslala uablast ...'« (informantka A1).

»Te napetosti nacionalne med nami se niso čutile, ne, ne ... Dosti bulše ko danes, nobenih sporov. Otroci na dvorišču recimo, so govorili po domače. Ne po slovensko ne po talijansko, po baštardo, po domače! Ja, ja, ljudje so bili dvojezični, ki so tle živeli. Sploh mi tle, ki smo tle rojeni, ki smo tukaj bli, čeprav na Plavjah je bil samo eden, ki je govoril talijansko, ma ni blo problema, smo vsi z njim govorili talijansko, ne. Pri nas, tukaj na Škofijah, pri nas ni blo razlike, kaj je kdo, ne? Mi smo sovražli samo fašizem! Samo fašizem! Jaz niti takrat niti zdej... za Talijane ... samo govori drugače kot jaz, nič drugega, ne ...« (informantka A3).

»Jaz bom dala en majhen primer: recimo človek, ki je delal v Trstu in imel družino na Škofijah. Ko smo delali popis prebivalstva, to je bilo takoj po priključitvi tega dela, je bilo treba v novi Jugoslaviji ta popis

naredit. Jaz sem bila pri človeku ... zgodilo se je, da se ta človek piše italijansko, Delasanta, in jaz sem napisala Delasanta, Italijan. Ampak človek je rekel: 'Lepo prosim, jaz sem Slovenc, nisem Talijan!' In takih primerov je bilo dosti. Hočem povedat, da to ni bilo zato, ker bi se bali, to je bilo zato, ker se niso bali! Ne pomešat tega z visoko politiko! Drugi primer: prava, čisto italijanska družina na Forteci, so bili Italijani po rodu. Ma družina je imela slovenski priimek, ker se je en Slovenc enkrat priženil k eni Italijanki in tam so potem živeli. Saj slovenščine znali niso, ker niso nikoli niti pod Slovenijo bli, torej oni so iz roda v rod prenašali dialekt, po domače ... Takrat je gospod rekel: 'Mi govorimo po taljansko, ma veste, da se ne znamo odločit, kaj bi bli, Italijani ali Slovenci, mi smo od tle, kaj naj bomo?'» (informantka A1).

Opisana situacija spominja na tisto, o kateri piše Bauman v svoji knjigi *Identiteta* (2004). Tik pred drugo svetovno vojno so se izvajalci popisa prebivalstva na Poljskem srečevali z neznanskimi težavami, ko so ljudi spraševali o njihovi nacionalni identiteti. Poljska je bila tedaj večetnična družba, v kateri so živeli ljudje različnih etničnih pripadnosti, religij, običajev in jezikov, in hkrati država, v kateri se je politična elita silno trudila, da bi vzpostavila »poljski narod«. Kljub vsem herkulovskim naporom dobro izurjenih popisovalcev približno milijon ljudi nikakor ni moglo ali hotelo razumeti, kaj pravzaprav od njih hočejo, ko jih sprašujejo o nacionalni pripadnosti. Vztrajno so trdili, da pripadajo »tem krajem«, da so »od tukaj«, zato so popisovalci seznamu narodnosti naposled morali dodati kategorijo »lokalci«. Na podobne težave v zvezi z razumevanjem nacionalne pripadnosti opozarjajo avtorji, ki raziskujejo prebivalce slovenske in hrvaške Istre (Sedmak, 2002, 2005; Brumen, 2000).

»Mi takrat ma, kar smo že čutili, da smo, nismo poznali tehle ... nacionalnih mrženj. Jih nismo poznali, so prišle pole, so jeh prnesli druzi ...« (informantka A4).

Škofijska etnična in jezikovna mešanica ni bila običajna in samoumevna za vse; z njo so imeli nekaj težav predvsem priseljenci iz neprimorskih območij Slovenije in iz Jugoslavije.

»Ko so prišli sem ljudje iz notranščine, sploh te niso razumeli, niso razumeli, kaj govoriš, mi njih pa smo. Tukaj se je govorilo istrijansko, baštardo. Mi, ki smo prišli sem iz drugih krajev Primorske, smo znali talijansko, ker smo hodili u talijanske šole in doma smo govorili slovensko in tudi baštardo smo razumeli, oni z drugih krajev pa ne ...« (informantka A5).

»Ne, res, zaradi jezikov in etničnosti se nismo gledali postrani. Malo čudno je že bilo, da, recimo, oficirske družine, tudi če so bili na Škofijah že dolgo, so se držali bolj za sebe in so med sabo govorili srbsko ali karkoli, slovensko niso govorili, kaj šele italijansko. Ma ne njihovi otroci, ko so prišli, so bili bolj tiho in v šoli jim je pri pouku italijanščine šlo slabo, ma so hitro nadoknadili. Čez kakšno leto so bili že naši in so tudi čitali talijanske giornaline (stripe, op. a.) tako kot mi, mi pa smo od njih pobrali cel kup srbohrvaških besed. V četrtem razredu osnovne šole sem se lahko brez težav pogovarjala v treh jezikih, v štirih, pravzaprav, če prištejem še lokalnega ...« (informantka B4).

Čeprav, kot pravi Bourdieu, je sleherno jezikovno izrekanje dejanje moči, toliko bolj, če so v jezikovno menjavo vpleteni agensi, ki zasedajo nesimetrične pozicije v distribuciji družbene moči, obstajajo tudi situacije, kjer je »nasilje suspendirano v nekakšnem sporazumu o nenapadanju« (Bourdieu, v Kramberger, T., in Rotar, B., 2006: 91). Zgoraj omenjena »miroljubna koeksistenca« uporabe jezikov brez očitnega simbolnega nasilja in dominacije je v družbenem svetu prej izjema kot ne, zato pa je poveden njen učinek: pridobivanje simbolnih kompetenc in socialne kohezije.

Obdobje odpiranja: kava, Dylan in nutela

Po letu 1954 je postajalo življenje na meji in z mejo postopoma precej lažje. Poznavalci geopolitičnih razmer so utemeljeno sklepali, da je pomenil Londonski memorandum prvi primer razmeroma miroljubne koeksistence na svetu med dvema državama s tako različnima družbenima ureditvama (Cunja, 2004: 90). Od tedaj pa do konca leta 1962 sta Italija in Jugoslavija sprejeli več skupnih dogovorov, ki so predstavljali osnovo za urejanje cele vrste vprašanj, ki so bila še kako pomembna za življenje na meji: izplačevanje vojaških in civilnih pokojnin, optantsko imetje, reparacije, železniški in poštni promet, ribarjenje v Tržaškem zalivu, obeležitev nove mejne črte, maloobmejna blagovna menjava in prehodi oseb ... Seveda je prihajalo tudi do političnih napetosti in diplomatskih trenj, ki so včasih zašla celo na pokopališča in so jih reševali na visokih političnih ravneh (npr. spor o višini pokopaliških pristojbin sta obravnavala predsednika vlad Moro in Stambolić v Beogradu leta 1965), kar kaže, da je bilo zaupanje med državama razmeroma šibko, problem dokončne veljavnosti meje pa še naprej odprt. V tem smislu je bilo simptomatično dogajanje v zvezi s spornostjo postavitve napisov »državna meja« v letu 1965 in kasneje z namestitvijo tabel z napisom »SFRJ-SR Slovenija« na mejnih prehodih v Škofijah, na Lazaretu in v Krvavem Potoku pri Kozini leta 1974, kar je sprožilo najresnejši spor med državama po podpisu Londonskega memoranduma (Škorjanec, 2007). Ljudi pa so

skrbele drugačne, manj simbolno politične in bolj praktične reči, odleglo jim je, ko so od leta 1970 naprej imetniki maloobmejnih prepustnic mejo prestopali neomejeno, in ne več le štirikrat mesečno. Najpomembnejša dogajanja za prebivalke in prebivalce Škofij so bila tudi v naslednjih desetletjih povezana z mejo, čeprav morda ne tako neposredno kot prej. V šestdesetih in sedemdesetih letih so se njihova življenja in vsakdanje skrbi bistveno bolj obrnili proti Kopru. Po priključitvi k Jugoslaviji se je Koper z okolico razvijal dramatično hitro: ob nerešenem vprašanju cone B se prej pač ni bilo smiselno lotevati pogumnejših in daljnosežnejših razvojnih načrtov. V dobrem desetletju je tako Koper doživel izjemno gospodarsko rast in se je v tem obdobju z repa razvitosti slovenskih občin prebil na vrh. Obmejni in hkrati obmorski značaj koprške občine sta bila pomembna razloga tako za večja vlaganja kot tudi za večjo navzočnost države na tem območju, pravi Mlinar (2008: 382). Tovarni ključavnic Lama v Dekanah in radijskih aparatov Elma v Šmarjah, ki sta bili edini industrijski podjetji, zgrajeni po vojni, se je tedaj pridružil niz drugih, veliko večjih: Tomos, Luka Koper, TKG, Stavbenik, SGP, Slikoplast, Jestvina, Soča, Vina Koper, Iplas, Istrabenz, Trgoavto ... Razvoj je pomenil močne migracijske dotoke, med letoma 1953 in 1990 se je število prebivalstva v koprski občini povečalo za 80 odstotkov, v mestu Koper pa kar za 250 odstotkov (Žitko in drugi, 1992: 176–178). Tako neuravnotežen razvoj je sprožil številne težave; območja, ki so bila odmaknjena od morja, so se tako rekoč nenadoma deagrarizirala in izpraznjevala. Vendar to ni veljalo za Škofije z okolico. V novih okoliščinah so se ljudje množično zaposlovali, nekateri so opuščali službe v Trstu, drugi so jih ohranjali in brez težav dnevno migrirali. Vasi in zaselki so se polnili z novim prebivalstvom, ki je prihajalo z drugih območij Slovenije in Jugoslavije.

»Naselilo se je ogromno ljudi, uslužbencev, delavcev, tudi iz Kopra so prišli, ker je prišlo preveč ljudi naenkrat tudi v Koper. Prej je bila samo Lama, ene delavnice so bile, in tudi ženske, ki so prej hodile prat v Trst, ma ne da so tam prale, so vzele perilo, so prale leti in so nesle nazaj, tudi one so šle u službe ...« (informantka A3).

»Kadar so začeli Tomos delat, so gori pr Drugi in Tretji Škofiji vse hiše, ki so ble prazne, rezervirali za njih, ker gori je blo vse prazno, tam po Hrvatinih je šlo vse proč. Jih je pršlo dosti iz Jugoslavije, ma najprej so prpelali delavce, ki so postavljali Tomos, iz Maribora ...« (informantka A2).

Prvič se je zgodilo, da prestopanje meje ni pomenilo samo stikov s svojci na drugi strani ali preživetvene nuje, ljudje so začeli tehtati, kje je zanje bolje, kaj se jim bolj izplača. Meja je tako počasi dobivala tudi druge pomene, nastajale so nove možnosti in priložnosti.

»Moja mama je že prej hodila delat v Trst, k eni družini, so se dobro razumeli, smo bli vsi z njimi prou prjatlji, smo se tudi obiskovali. Potem bi lahko dobila službo tukej, u Lami al u Tomosu, ma je rekla, da ne, tam je bla sama svoja, če se je slabo počutla al je blo delo doma, so se zmenli in nekaj časa ni šla tja. In lire so prišle prou, smo lahko kupli vse sorte, kar tle ni blo al je blo tam boljše ...« (informant B2).

»Je blo drugače, ja, potem ko so začele prepusnice veljat za te na naši in oni strani meje enako. Samo z une strani v začetku jih je malo prišlo. Sorodniki ja. Tudi ljudje s te in one strani meje so se zaljubili in so se poročili. Večinoma so sicer proti Trstu lezli, se poročali na ono stran. Mislim pa, da noben fant ni iskal Tržačanko, so bolj ženske tja hodile. Punce so imele fante tam že od prej in so se poročile ...« (informantka A1).

»Tudi se teh punc nikoli ni gledalo po strani, za nas to ni pomenilo nič, za nas je bila meja nujno zlo. Teh nacionalizmov od danes takrat med ljudmi ni bilo, ne, kje pa ...« (informantka A3).

524

Konec šestdesetih in v sedemdesetih letih se je »mejna ekonomija«, legalna in ilegalna, izjemno intenzivirala. Domačini, številni med njimi dvo-lastniki, skoraj niso imeli težav, večinoma so spoštovali mejne predpise, ker so se bali, da bi izgubili možnost prestopanja.

»Veš, kaj je ... na Plavjah so bli kmeti, kmetje pravi, in so zmeraj vozili robo v Trst. Ker so bli dvolastniki, so uni skuzi lahko hodili in vozili robo v Trst. Jaz vem ... naši so bli dvolastniki vse življenje in niso nič švercali. Ma so pa vozili zelenjavo, sestra, ki je bla tam (v Trstu, op. a.), jim je to prodala, oni so delali njive, hodili gor in dol tudi trikrat na dan ...« (informantka A3).

»Takrat je bilo tudi predpisano, da si lahko čez mejo nesel kilo mesa in liter šnopca, to si lahko nesel. In domačini so to množično delali, ker so gostilnam nosili, na plac in tako. Domov smo pa nosili kavo, pralne praške in nutelo za otroke ...« (informantka A5).

»Smo hodili u Trst z mamami s tistim mesom in šnopcem vsaj enkrat na teden. Prou hodili, ne se peljali, ker je blo treba zmeraj dol iz avto-busa, da so te pregledali. In tudi vsi otroci smo meli tisto meso pri sebi. Navadno je šlo dobro skozi in pole je blo veselje, na taljanski strani pri avtobusu je čakal sladoledar z vozičkom, najprej na kolesu, potem se je motoriziral. V Trstu sem zmeraj prosila za formaggino Mio (topljeni

sirčki, op. a.), so imeli notri tudi majhno igrčko in so bili tako dobri, da sem jih zmeraj vse pojedla v avtobusu na poti nazaj. Takih stvari pri nas se ni dobilo in sem se potolažila, ker me je blo zmeraj malo sram zaradi tistega mesa ...« (informantka B3).

»Mi nismo nič nosili čez, smo hodili v Trst po čevle in obleke, so ble lepše, moderne in bol poceni. Ampak nekaj sem zmeraj nardila na bloku, je bil star siv asfalt do mejnega kamna in potem nov, črn, taljanski. Sem se ustavla in sem prestopala, prenašala težo, ena noga v Jugoslaviji, ena v Italiji, zdaj tukaj, zdaj tam ...« (informantka C2).

»Ko sem bila majhna, sem šla parkrat z nono v Trst, kjer je pospravljala enemu gospodu, smo ga klicali šjor Mikol. Dejansko sem mislila, da je to njegovo ime in priimek ... Na to nisem gledala, kot da je moja nona čistilka, ali da bi mi bilo zaradi tega nerodno. Komaj sem čakala, da ji lahko pomagam z vatko in alkoholom čistit tisti kristalni – mogoče je bil pa plastičen, ne vem – luster v dnevni sobi, ki se je potem tako bleščal. Najboljše je prišlo na koncu, ko sva si z nono razdelili denar in sem vedela, da bova sli v Steffe (trgovina z igrčami, op. a.), kjer si bom lahko kupila konja za barbiko ...« (informantka C1).

Bolj odprt mejni režim in občasno pomanjkanje blaga za široko potrošnjo v tedanji Jugoslaviji sta sprožila velike nakupovalne pohode proti Trstu.

»Je blo naenkrat 50 avtobusov na bloki! Potem pa vsakega posebej slečt, potipat vse, jskat šolde in za nazaj jskat robo ... Poglej, če je šla ena domačinka v Trst in je rekla 'Nimam nič' – dobro, ma če je prišla ena Bosanka in rekla 'Nemam ništa' – ma čakaj, je prišla celo pot do sem z avtobusom in brez denarja? In sem rekla: 'Kje imaš šolde?' Ajej, kaj sem najdla ...! Veš, so tudi jokali, mogoče so ble ene, ki so si sposodle denar, da so šle dol. Ma dobro, da gre dol za otroka jskat ene hlačke, eno majčko ... ma to so se oblekle! Dvojne, trojne kavbojke, ma kaj so vesli vse okoli pasa! Ma da vidiš ti! Vse, kar si tel, vse si najdla! Tukaj so bli avtobusi, direkt v Trst pa so hodili tudi vlaki. Vlaki in vlaki ...« (informantka A2).

Nakupi v obratni smeri tudi niso bili zanemarljivi. Ljudje so množično prihajali predvsem po cenejše gorivo in po meso. Škofijski mikroekonomiji se je to precej poznalo.

»Tam v sedemdesetih je blo na Škofiji skoraj tolko mesnic kot prebivalcev. V srednji šoli sem vsa poletja delal na črpalki, brisal šipe in to. Nismo bli plačani, vse je bla samo manča (napitnina, op. a.), ampak kako se je

nabralo! Sem si kupu vse za šolo, pa za obleč in če me je pičlo, sem šou peš dol do Žavelj po mortadelo in bakala ...» (informant B4).

»Meje nas ni blo več tako strah. Samo včasih malo, bom povedala. Recimo, Trst je bil živi dolgčas za nas mlade tukej, eno staro, mrtvo mesto, nič se ni dogajalo. Okej, so ble cunje in nekaj politike. So nam rekli starši, naj ne hodimo na viale (ulica Viale XX settembre v središču Trsta, op. a.), da so tam fašisti in da tudi tepejo. Jaz sem šla včasih k anarhistom, skupina Germinal je bla gor pri Svetem Justu, in sem nosila domov knjige in revije. Takrat me je blo pa malo strah, za take reči so naši še zapirali. So se bali levih in desnih, še bolj levih, tako kot zdej, ha, ha ...» (informantka B1).

V sedemdesetih in še posebno v osemdesetih je postajalo življenje ob meji vse manj moreča ovira in vse bolj možnost izkušnje dveh svetov v več pomenih (kulturnem, političnem, informacijskem ...), ki je prebivalstvo iz notranjosti ni imelo ali bistveno manj. To je bil čas, ko je postajalo življenje na meji primerjalna prednost in so se ljudje lahko opirali na nekakšno »geografsko rento« (Mlinar, 2008: 420) oziroma na »dobiček iz lokalizacije ali situacijsko rento«, kot temu pravi Bourdieu (2003: 71), kar ni bilo mogoče ne prej ne pozneje.

»Mislim, da je naša generacija ob meji takrat dobro ratała: rasli smo tako, da smo pobirali ta boljše iz obeh svetov, plošče, knjige, informacije, kulturo in kontrakulturo z zahoda, doma pa smo imeli socialno varnost, dobre šole, dobro zdravstvo ... Eden tistih redkih, ma kaj redkih, edinstvenih momentov v zgodovini, ko imaš in svobodo in enakost. In že zamala smo bli cepljeni proti nacionalizmu. Socialisti s svobodo v laseh in s prepustnico v žepu ...» (informant B5).

Na škofijskem mejnem prehodu je pred »ukinitvijo« meje ob vstopu Slovenije v EU kri tekla še enkrat, v začetku julija 1991, ko je jugoslovanska armada zasedla mejni prehod in zaprla mejo z Italijo. Pripadniki slovenske policije so streljali na vojaški tovornjak, ubili tri ljudi in jih nekaj ranili.

»Je gledal pokojni Berto z Elerjev dol s kanokjalom (daljnogled, op. a.) in je vidu, da so eni ranjeni se zavlekli u grmovje in je šel dol, je fante na hrbtu prnesu na cesto, da so jih pole spravli u bolnico u Izoli. Čaki zdej, da se zmenimo: kaj je heroj uni, ki je streljal na jugo mladince u uniformi, ki so vozili hrano dol na blok, al Berto, ki je mel srce in jajca, da je šel po njih? Če je res, kar sem slišou, potem samo Berto, samo Berto ...» (informant B3).

»Jaz sem bila v Italiji, v Trentu takrat cel mesec in vidim ponoči po televiziji, da je vojna, da je grozno, da je meja zaprta. Sem se takoj odpravila domov, so bli otroci, mož na Škofiji. Iz Trsta sem avtobusi niso več vozili, še taksist ni hotel do meje, ne boste šla skozi, je meja čisto zaprta, je reku. Sem pešačila s kovčkom in s tremi paketi pleníc pridem na blok, je bil tam en črnogorski oficir, se mi je zdelo, da ga je lih tako strah kot mene. Me ni vprašal za dokumente, samo za ceno pleníc, sem povedala, in je reku, da so precej drage, da on si jih ne bi mogu kupit za svojega otroka in sem šla naprej domov. Vidiš, tudi v temi se najdejo ti majhni veliki človeški momenti, te je takoj manj strah ...« (informantka B1).

Zaton državnih meja?

Geslo »Evropa brez meja« pri ljudeh običajno sproža protislovna občutja; vizija »brezmejnosti« je privlačna, hkrati pa sproža strah pred izgubo nacionalne avtonomije in kulturnozgodovinskih posebnosti prostorov, organiziranih v obliki nacionalnih držav. Za kakšne vrste strah gre, kdo ga neti in čigava avtonomija je ogrožena, so vprašanja, ki presešgajo to besedilo.

Procesi evropskega združevanja z zatonom državnih meja so odprli velika vprašanja, med njimi predvsem vprašanje, ali nacionalna država izgublja svojo suverenost. Po Mlinarjevem mnenju se vse bolj nakazuje nekakšna bifurkacija suverenosti tako na nižje kot na višje ravni teritorialne organizacije. Medtem ko nacionalna država svojo nekdanjo moč in avtonomijo izgublja, ju pridobivajo nadnacionalne in subnacionalne enote in posamezniki (Mlinar, 1994: 815). Četudi Mlinarjeva teza drži,⁶ lahko na osnovi naših pogovorov trdimo, da regijsko in individualno »pridobivanje moči in avtonomije« zaradi padca državnih meja potekata zelo počasi.

Kako zelo so meje s škofijsko vred veliko več od preprostega geopolitičnega dejstva, kažejo izkušnje in občutja sogovornic in sogovornikov treh generacij ob »ukinjanju in raztapljanju« meje po letu 2004.

»Kakšni so občutki zdaj? Kar en čas sem vedno iskala, kje imam dokumente ... (informantka A3).

⁶ Predvsem nisva prepričani, ali se v globaliziranem svetu zmanjšujeta moč in suverenost nacionalnih držav. Prav narobe, pravi na primer Wallerstein, eden od stoletnih trendov svetovnega sistema je počasno, a trajno naraščanje dejanske moči države. Če primerjamo dejansko moč (to je zmožnost uredničevanja legalnih odločitev) kakšnega absolutnega monarha iz 17. stoletja s sodobnim predsednikom švedske vlade, bomo videli, da se tehtnica precej nagne v korist slednjega. Z vidika modernega svetovnega sistema in kapitalistične svetovne ekonomije so suverene države nujno potrebne, ker: regulirajo pretok kapitala, blaga in ljudi prek svojega ozemlja, oblikujejo pravila o lastninskih pravicah znotraj svojih meja, določajo pravila zaposlovanja in regulirajo plače, odločajo, katere stroške morajo podjetja internalizirati in v kakšni meri, omogočajo monopolizacijo produkcijskih procesov, obdavčujejo in vplivajo na odločitve drugih držav, če so tam njihova podjetja prizadeta (Kralj, 2008).

»Meja ostane, ostane v glavi še dolgo, dolgo ... kako so kričali na nas, ko smo na bloku stopale iz avtobusa ... same delavke, večinoma starejše, ki smo hodile v Trst pospravljat. Je rekel policaj, je že bla Slovenija takrat: 'Kože, čakajte!' Ma danes, ko prideš na blok, neka čudna zadeva me objame in si rečem: 'Tistih grdih cajtov ni več!'« (informantka A1).

»Ma kaj jaz vem, če je zdaj več stikov. Stiki so redki ... občasni, ko so kakšni koncerti v Trstu, ko pridejo tja kakšni italijanski kantavtorji, ki nikoli k nam ne pridejo, na Piazza Unita. Redki so ljudje, ki jih poznam, ki bi dejansko hodili žurat v Trst ali pa čez mejo ... Šoping mogoče ... še vedno je, ampak vedno manj, ker pri nas dobimo iste stvari in mogoče še ceneje nekatere. Zato je ta interes padel. Kar se tiče oblek ... še vedno, jaz grem še vedno pogledat v Trst enkrat na dva meseca, ampak ni več to, kar je bilo enkrat ...« (informantka C2).

Za zdaj še nič ne kaže, da bi se uresničevale napovedi o okrepljenem povezovanju Kopra s Trstom po odpravi državne meje in hkrati morebitni slabitvi povezanosti z Ljubljano. Nekateri javni delavci v Kopru so pričakovali, pravi Mlinar (2008: 385), da bo s padcem državne meje Trst pridobil pomen na gospodarskem, izobraževalnem in kulturnem področju. Dejansko se uresničuje nasprotni trend: zaradi ustanovitve in hitrega razvoja Univerze na Primorskem in dokončanja avtocestne povezave, več mladih kot kdaj koli ostaja na Primorskem ali (tudi dnevno) migrira v Ljubljano in prav tako več mladih in starejših iz notranjosti prihaja na Primorsko, prvi zaradi izobraževanja in drugi zaradi ugodnih klimatskih razmer.

Paradoks današnje situacije ob slovensko-italijanski »meji« je v tem, da je največ zadržanosti glede čezmejnega sodelovanja na tržaškem območju (Mlinar, 2008: 381). Bistveno manj obremenjujoči, bolj sproščeni so stiki z bolj oddaljenimi italijanskimi kraji.

»V bistvu niti ne čutim tega ... še vedno je meja. Tudi, če ni fizične meje, za moje pojme še vedno je meja. Se ne počutim, da zdaj je pa kar vse isto ... Mislim, se čuti ... ko pridem v Italijo, pridem v Italijo. Mentalna meja je in ne vem, dvomim, da jo bom kdaj izbrisal. Zelo težko, ker še vedno je popolnoma druga mentaliteta, še vedno je isti odnos kot prej ... V Trstu se da še vedno, sicer manj, kot prej, ampak še vedno se da slišat: 'Aha, Slovenc, Slavo, ščavo de merda ...' Zadnje čase so sicer malo bolj prijazni, ker ni več tolko ljudi, ki bi prihajalo v šoping, ampak se še vedno čuti to razliko, se čuti ... bolj tle kot u kakšnem Vidmu al u Benetkah, na primer ...« (informant C3).

»To z mejo je hecno ... tudi, ko je ni bilo več, sem še dostikrat iskala dokumente, ko smo se bližali bloku. Drugje po Evropi, ko grem iz Francije v Belgijo ali pa iz Belgije na Nizozemsko, je ta situacija brez meje dosti bolj samoumevna kot tle. Verjetno zato, ker je bila meja na bloku zame toliko časa realna, z onimi drugimi pa nisem imela izkušnje. Po drugi strani se šele zdaj, ko ni več meje, zavedam, kako nepotrebne in bedaste so meje. Kako normalno je ... ne hodit čez, ampak samo nadaljevat pot. In včasih se sprašujem, kako bi blo, če bi meje postavili nazaj. Če je mogoče, da bi ljudje s tako lahkoto, kot so sprejeli padec meje, sprejeli tudi to, da bi – ne vem iz kakšnih razlogov – spet meja bla. Upam, da ne, da ne z lahkoto.« (informantka C1).

V svojem članku z naslovom Kdo še danes potrebuje državne meje? je Mlinar (1994) na podlagi analize javnomnenjskih podatkov ugotavljal, da »Evropa brez meja« nikakor ni pomensko enoznačna. Kljub načelnemu strinjanju z omenjenim geslom se je pokazalo, da večina respondentov podpira uvajanje novih ovir, posebno glede priliva ljudi iz drugih delov nekdanje Jugoslavije, in da je mobilnost ljudi manj sprejemljiva (in bolj omejena) kot mobilnost blaga in idej. Zato njegova ugotovitev, da meje potrebujemo mi sami, da jih tako rekoč zahtevamo, pravzaprav ni presenetljiva⁷.

Sklep

Prikaz doživljanja državne meje treh generacij pripoveduje o tem, koliko dogajanj se zgodi zaradi meje, na meji in ob meji ter hkrati potrjuje misel, ki jo je davno zapisal Simmel, da so meje – kot realnost in kot metafora – tisti element, ki omogoča, da se družbeni prostor preobrazi v fizičnega (Simmel, 1950). V vsakdanji govorici se pojem meje najpogosteje uporablja kot metafora (npr. »vse ima svoje meje«, meje med disciplinami, umetniškimi žanri itd.), izkušnje življenja ob meji pa so bistveno bolj opredeljene z njenimi fizičnimi, otipljivimi, materialnimi učinki. Meje, naj bodo dejanske (fizične) ali metaforične, vselej realno učinkujejo, ker bodisi izkušamo bodisi anticipiramo njihove razlikovalne učinke. Zato najbrž ni presenetljivo, da meje delujejo tudi, ko jih formalno ni več. »Meja v glavi ostane,« sporočajo naši informanti in informantke. Najprej zato, ker so izkušnje meje iz preteklosti še tako žive, in tudi zato, ker odstranitev pravno-političnih in fizičnih ovir kakopak ne pomeni tudi brisanja mentalnih in političnih omejenosti (»Še zmeraj slišiš ščavi de merda ...«). Še več,

⁷ V svoji raziskavi javnomnenjskih stališč je avtor ugotovil, da dajanje prednosti odprtim mejam narašča s stopnjo izobrazbe. Pokazale so se tudi regionalne razlike. Respondenti z obalno-kraškega območja so najmočnejše podprli odprtost meja (Mlinar, 1994: 816).

družbene razlike, ki se utelešajo v mejah, pogosto delujejo kot performativ: zadošča, da jih izrečemo.

Družbena ureditev, pravi Bourdieu, se vzpostavlja, ko se individualne in skupinske kognitivne strukture povežejo z objektivnimi strukturami družbene resničnosti ali, kot pravi Habermas, ko se družbeni sistem stakne z življenjskim svetom ljudi. Ta stik, sporočajo naše pripovedi, je bil v obmejnem življenju pogosto dramatično težaven. Dve območji se nama zdi vredno izpostaviti, odnos do eksodusa prebivalstva v teh krajih in vzpostavljanje etničnosti ter odnos med različnimi etnijami. Vzpostavljanje državne meje v zgodnjih petdesetih letih je prekinilo teritorialno kontinuiteto in z množičnim odhodom prebivalstva razdrlo lokalno socialno tkivo. O tem dogajanju prebivalci ne govorijo niti radi niti zlahka. Ti, ki so odšli, so odšli, ker so bili izključeni ali so postali izključeni, ker so odšli. Teža odhoda je ostala tudi pri ljudeh, ki so ostali: v odsotnosti skupnih spominov, v tem, da se o odhodih ni govorilo na glas, v tem, da je bilo nekdanje sosede najboljše pozabiti. Politične in ekonomske prisile so delovale na vse; tragičnost totalitarne geste je zarezala tudi v življenja ljudi, ki so ostali, morda še najbolj očitno tako, da so se bili prisiljeni umakniti zgolj v skrb zase in za svoje družine, v zasebnost in v molk.

530

Informantke prve, pa tudi še druge generacije so v svojih pripovedih vztrajno ponavljale, da »nekoč ni bilo razlik, ni bilo napetosti, mrženj, nacionalizma«, da je ta prišel »kasneje in od zunaj«. Tudi če zanemarimo selektivnost spomina in idealiziranje preteklosti, je kar nekaj znamenj, ki kažejo v tej smeri: nekdanja polifonija jezikov v lokalni skupnosti, praktične in nehierarhične jezikovne adaptacije, identitetne vezave na prostor, ne na etnijo, visoka raven družbene enakosti (»Tu so bili sami delavci in kmetje ...«). Kako in zakaj so se v tem prostoru oblikovale etnične identitete, razlike in hierarhije, bi bilo treba še raziskati, nekaj pa je gotovo: trditev, da je »nacionalizem prišel kasneje in od zunaj«, sovpada z nastankom nacionalne države, najbrž obeh nacionalnih držav in kajpada z odnosi med nacionalnimi državami.

Vsaka pripoved govori o vsaj eni razsežnosti izkušenj meje, nekatere o več, vsem pa je po najinem mnenju skupno sporočilo o tem, kako je »polje politike« (najbrž ni naključje, da je ta Bourdieujeva sintagma tudi teritorialna) dominantno obvladovalo vsakdanja življenja ljudi ob meji. Predvsem v obeh zgodovinsko najpomembnejših obdobjih vzpostavljanja meja nacionalne države (okoli leta 1953 in leta 1991) to ni bila samo običajna, profana politika kot igra interesov in razmerij moči, pač pa predvsem »absolutna politika« (Pizzorno, 1993), sakralizirana, teologizirana politika »velikih ciljev« in »ultimativnih resnic«, ki je terjala radikalne odločitve in identitetne preobrazbe. V preseku med (političnim) sistemom in življenjskim svetom so se ljudje odločali različno, kdaj tudi nenavadno pogumno. Tudi na škofijski

meji se je pokazalo, da se nacionalne države običajno rojevajo v znoju in krvi, a – kot ponavadi – ne v krvi kraljev in kraljic ter nacionalnih elit, pač pa kmetov z obrobja, če si sposodimo šahovsko govoricu.

LITERATURA

- Agamben, Giorgio (2004): Homo sacer. Suverena oblast in golo življenje. Ljubljana: Studentska založba.
- Anderson, Benedict (1998): Zamišljene skupnosti. O izvoru in širjenju nacionalizma. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Balibar, Étienne, Wallerstein, Immanuel (1991): Race, Nation, Class. Ambiguous Identities. London, New York: Verso.
- Barth, Fredrik (1970): Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference. Bergen-Oslo, London: George Allen & Unwin.
- Bauman, Zygmunt (2004): Identiteta. Pogovori z Benedettom Vecchijem. Ljubljana: *cf.
- Beltram, Vlasta (1997): Razvoj šolstva. V Valentinčič, Slobodan (ur.), Zbornik Primorske – 50 let, 202–208. Koper: Primorske novice.
- Bourdieu, Pierre (2003): Sociologija kot politika. Ljubljana: *cf.
- Bourdieu, Pierre, in Wacquant, Loïc (2006): Govorica, spol in simbolno nasilje. V Kramerberger, Taja, in Rotar, Drago B. (ur.) Načela za reflektivno družbeno znanost in kritično preučevanje simbolnih dominacij, 87–125. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.
- Brumen, Borut (2000): Sveti Peter in njegovi časi: socialni spomini, časi in identitete v istrski vasi Sv. Peter. Ljubljana: *cf.
- Bufon, Milan (2006): Confini, identità ed integrazione. Nuove prospettive per l'alto Adriatico. Trieste: Slori.
- Calvino, Italo (1993): Le città invisibili. Milano: Mondadori.
- Cella, Gian Primo (2006): Tracciare confini. Bologna: Il Mulino, Intersezioni.
- Cunja, Lenader (2004): Škofije na Morganovi liniji. Koper, Škofije: Lipa, Krajevna skupnost Škofije.
- Gombač, Boris M. (1997): Slovensko-italijanski odnosi. V: Valentinčič, Slobodan (ur.), Zbornik Primorske – 50 let, 46–56. Koper: Primorske novice.
- Komac, Miran (1997): Kronologija. Londonski memorandum. V Valentinčič, Slobodan (ur.), Zbornik Primorske – 50 let, 46–56. Koper: Primorske novice.
- Kralj, Ana (2008): Nepovabljeni. Globalizacija, nacionalizem in migracije. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.
- Mlinar, Zdravko (1994): Kdo danes še potrebuje državne meje? Državna zaščita in odpiranje Slovenije v svet. Teorija in praksa. Ljubljana. let. 31, št. 9–10: 814–825.
- Mlinar, Zdravko (2008): Življenjsko okolje v globalni informacijski dobi. Prva knjiga. Prostorsko-časovna organizacija bivanja. Ljubljana: Založba FDV in SAZU.

- Kaiser, R. J. (2001): Geography. V Motyl, Alexander, J. (ur.): Encyclopedia of Nationalism, zv. 1, 315–333. San Diego: Academic Press.
- Pizzorno, Alessandro (1993): Le radici della politica assoluta e altri saggi. Milano: Feltrinelli.
- Pirjevec, Jože, Klabjan, Borut, Bajc Gorazd (ur.) (2006): Osimska meja. Jugoslovansko-italijanska pogajanja in razmejitev leta 1975. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Založba Annales.
- Rožac Darovec, Vida (ur.) (2005): Meje in konfini. Rakitovec, vas kulturnih, družbenih in naravnih prepletanj. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Založba Annales.
- Schulze, Hagen (2003): Država in nacija v evropski zgodovini. Ljubljana: *cf.
- Sedmak, Mateja (2002): Kri in kultura. Etnično mešane zakonske zveze v Slovenski Istri. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko: Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije.
- Sedmak, Mateja (2005): Življenje z mejo. V Rožac Darovec, Vida (ur.) Meje in konfini. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Založba Annales.
- Simmel, Georg (1950): The Sociology of George Simmel. New York: Free Press.
- Strassoldo, Raimondo (1979): Temi di sociologia delle relazioni internazionali. Gorizia: Quaderni dell' ISIG, n.5.
- Šiškovič, Raul (2004): Ozemlje Krajevne skupnosti Škofije. V: Cunja, Leander: Škofije na Morganovi liniji. Koper, Škofije: Lipa, Krajevna skupnost Škofije.
- Škorjanec, Viljenka (2007): Osimska pogajanja. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Založba Annales.
- Troha, Nevenka (1997): STO – Svobodno tržaško ozemlje. V Valentinčič, Slobodan (ur.), Zbornik Primorske – 50 let, 56–60. Koper: Primorske novice.
- Žitko, Salvator, Kocjan, Miro, Šiškovič, Raul, Hočevar, Jože, Vremec, Damjan (ur.) (1992): Koper. Koper: Skupščina občine Koper, Izvršni svet.